Forró György

EGY KULTÚRA HAGYATÉKÁRÓL

A „fekete Afrika" – művészetéről, a nyugat-európai vélemények és tévhitek tükrében – I. rész

SÖTÉT AFRIKA – FÉNYES MÚLTJA

Tragikomikus, hogy Afrika, az Európával szinte összefüggő és legközelebb eső kontinens feltárása, megismerése később következett be, mint a távol eső Amerika vagy Ázsia tudományos, kulturális felmérése. Afrika meghódítása az európai hatalmak és civilizáció által szinte kizárólag a fekete kontinens anyagi javaira, kincseire irányult. A hatvanas évek során, a megváltozott világpolitikai viszonyok keretében Afrika népei, önállóságukat sorban elnyerő országai világszerte általános érdeklődést váltottak ki. Meglepetésszerűen, az afrikai néger történelem és kultúra hagyományai, értékei, törekvései alapos, az előzőtől lényegesen eltérő megvilágítást nyertek. Az Afrikáról, népeiről alkotott elképzelés ugyan az idők folyamán ezt megelőzően is változott – valamennyire fejlődött –, de nehezen szabadult meg az olyan jelzőktől, mint „barbár", „primitív", „fejlődésképtelen", „állam és társadalmi rend alkotására képtelen lények". Az antropológusok, biológusok sokáig „tudományosan" hirdették (Darwin után is!) a fekete faj alsóbbrendűségét, valahol az „állati barom" és az „ember" közötti lépcsőfokra helyezve Afrika néger világát. Szellemi életre képtelenek, múltjuk és jelenük tudata érdeklődésükön kívül esik – hirdették. A négerekben hiányzik a munkára, művészetre, fejlődésre szükséges alkotó erő – mondották. Szellemi termésük – egy konzervatív – természeti erők és az ősök iránt érzett félelemmel vegyes hódolat megnyilvánulásai – bizonygatták a fehér ember felsőbbségét hirdető rasszisták, tudatosan vagy pedig, mert nem voltak képesek megismerni, megérteni egy saját civilizációnktól eltérő jelenséget, végezetül ez nem is lényeges, mert álláspontjaik egyazon következményhez vezetnek.

Kötetnyi terjedelemben folytathatnánk az Afrikáról szóló, a lenéző, lekicsinylő idézeteket. Philip D. Curtin 1965-ben, habár maga sem teljesen mentes az európai elfogultságtól, nem kevesebb, mint 500 oldalon ismerteti az afrikáról vallott britt felfogások és tévhitek fejlődését 1850-ig, tehát az európai gyarmatbirodalmak kibontakozásának előestjéig.[1] Az Afrikáról alkotott vélemények ugyan idővel fejlődtek, fokozatosan reálisabbak lettek, igyekezett alaposabb kutatásokkal, elfogadhatóbb magyarázatok-

kal szolgálni. A legmesszebbmenő elismerés az afrikai képzőművészetet illette meg. Ez századunk első éveiben történt, amikor a Párizsban tényked festők, szobrászok csoportja új művészeti irányzata, elsősorban Picasoé – az afrikai és polinéziai „barbár" – „primitív" absztrakt kifejezés hatásai alá kerültek. Így jutott be, úgymond a kiskapun keresztül a művészettörténetbe az afrikai civilizációk egyik (szinte egyetlen) megnyilvánulása. (Meg kell jegyezni, hogy még most is világszerte (sajnos jórészt nálunk is), a megjelenő művészettörténetek, csak úgy mellékesen foglalkoznak az afrikai hagyományos /képző/művészettel, rendszerint csak azért, hogy megmagyarázzák a modern művészeti irányok egyik forrását.) Ilyen méltatás szinte egyenlő a lenézéssel, az afrikai hagyományos képzőművészetet azért tartja becsben, mert „primitív", „egzotikus", a perspektíva nélküli gyerekrajzokra emlékeztet stb. A „primitív" jelzőt (esetleg zárójelben vagy kötőjellel még „tradicionális" névvel helyettesítve), néhány kivétellel, általánosan alkalmazzák. Világos, hogy a nyugati világszemlélet és esztétika meghatározásairól van szó. Igaz, korszerű használatban a „primitív" jelzőt mintha kissé szégyenkezve és vonakodva írnák le szerzőik. Leginkább felületes félmagyarázatokkal igyekszenek menekülni a nyugati civilizációkra olyannyira jellemző önimádó elfogultságukból és a változott körülményekből adódó kritikai elitélő haladó szellemű véleményektől. A magyarázatok jó része azonban rendszerint zsákutcába vezet – vagy méginkább lerántja a leplet szerzőiknek – az afrikai művészi gyökerekről –, a társadalmi és történelmi fejlődésről vallott korlátolt, egyoldalú véleményéről.

H. W. Janson, a New York-i egyetem tanára, így szól a kérdésről[2]: A „primitív", szerencsétlen kifejezés ugyan; arra a gondolatra utal, teljesen hibásan – mintha a szóban forgó társadalmak az emberi ősközösség állapotát képviselné –, és így a kifejezés a tartalmával ellentétes emócionális mellékhangokat nyer. Mivel semmilyen más kifejezés nem lenne alkalmasabb – továbbra is a „primitív" kifejezést fogjuk használni, mint megfelelő jelzőt, amivel azt az életmódot jellemezzük, amely *átélte a neolit forradalmát, de nem vezetett a „történelmi" civilizációk fejlődésének irányában.* Ez azt jelenti, hogy a primitív társadalmak lényegében földművelő, autarchikus, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI EGYSÉGEI A FALU ÉS A TÖRZS, NEM PEDIG A VÁROS ÉS AZ ÁLLAM, (kiemelés, itt és a továbbiakban: F. Gy.); az élet folyamatosságát szokásokkal és hagyományokkal biztosítja, írásos hagyományok nélkül, és ezért SAJÁT TÖRTÉNELMI TUDATUK ALACSONY. *A primitív élet teljes mintaképe, sztatikus a változások és elpanzió belső erői hiányoznak, amit lényegesnek tartunk életvázlatunkban.* A primitív társadalmak szigorú izolációja a *betolakodókkal szembeni védelemre törekszik;* meghonosult, de BIZONYTALAN EGYENSÚLYT JELENT AZ EMBER ÉS KÖRNYEZET VISZONYÁBAN – nem képes elviselni a kapcsolatokat a városi civilizációval... „Az ősök istenítése minden primitív vallás legtartósabb jellemzője és a primitív társadalom legnagyobb ereje."

A „Jugoslovenski Leksikografski Zavod" képzőművészeti enciklopédiája[3] komoly igyekezettel próbálkozik megszabadulni a „primitív művészet"

elfogult és egyoldalú magyarázataitól. Itt a „primitív" jelző mellett a hagyományos („tradicionális") név is meglelhető, olvassuk:... „A primitív elnevezést ebben az esetben a kategorizációs, és nem az értékelés értelmében alkalmazzuk." „A primitív művészet általános jellemzői a fejlett civilizációk és a primitív kultúra közötti alapvető különbségekből erednek. Az egyik ilyen különbség – abban rejlik, hogy rendszerint – minden felnőtt nemcsak élvezője, hanem kisebb-nagyobb mértékben aktív résztvevője is (rendszerint névtelenül) a művészi alkotásnak. A primitív művészet jellegzetessége, hogy alkalmazást nyer a mindennapi életben..."

Nem folytatjuk az idézetek, vélemények további példázását. A felsoroltakból is leszürhetjük, hogy Afrika múltjáról ma is, itt-ott még lenéző, lekicsinylő vélemények hangzanak el.

Szembetűnő, annak ellenére, hogy verbálisan (pl: Jansen) elzárkózik attól, hogy az afrikai művészetet az emberi ősközösség állapota képviselőjének tartja, de végül is csak annyit ismer el, hogy ezek a társadalmak átélték a neolit kor forradalmát – eljutottak tehát a csiszolt kőkorszakig, de „életmódjuk... nem vezetett a „történelemi" civilizációk fejlődése irányába. Tehát még csak a helyes irányt sem sikerült felvenniük – ha volt is fejlődés, az nem volt a helyes irányban. A történelmi civilizációk utolérésérőt pedig szó sem lehet! Nem is csoda, mert ebben a „sztatikus" és „a változtatásokra való... igyekezete" nélküli, csiszolt kőkorszakban első néger társadalmakban hiányzik minden, amit életfelfogásunkban lényegesnek tartunk!

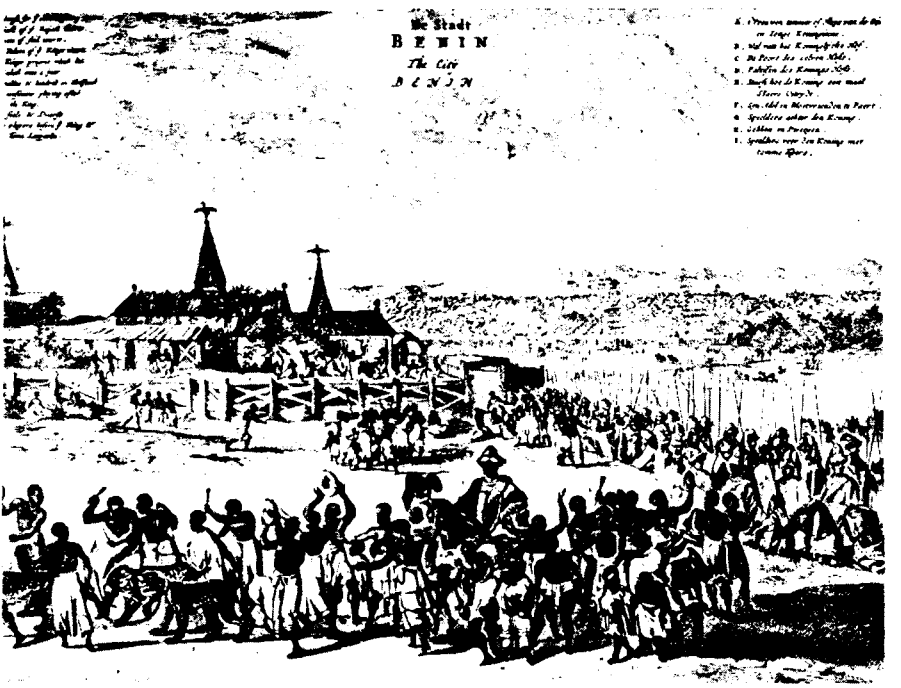

Benin (Holland rézkarc XVII. század)

Jansen, pár sorra odébb további ellentmondásokba esik. A Bakota törzs fafiguráiról szólva: „Ez a törzs, akár csak sok más törzs a Közép-Afrika nyugati partjain, ismert néhány színes fémet – *de nem ismerték a vas használatát*... (aláhuzás: F. Gy.) így művészeik a fából készült örképeiket – csiszolt meszing lapocskákkal vonhatták be..." Tehát a bakoták ismerték a meszinget, mondja maga Jansen, mégis a csiszolt kőkorszak életmódját őrizték meg. Ami a vas ismeretét, használatát illeti, ne feledjük el, hogy Jansen *a XIX. századbeli Bakota törzsről szól!* Ez a vélemény rendkívül jellemző, általánosít, nem vesz tekintetbe sem geografikai helyzetet, sem időszakot – egyformán ítélkezik az afrikai ókorról, északon vagy délen, vagy Kelet-Afrikában, vagy éppenséggel a XIX. század körülményei között!

Jansen-féle és hasonló vélemények megvilágításában a kőkorszakbeli fekete emberek társadalma megkövesedett (csiszolatlan ugyan), és az afrikaiak, alacsonyabbrendű, megfélemlített, tehetetlen barbárok maradtak, ahogyan a nyugati világ tekintette őket a múltban!

Ez lenne a legáltalánosabb és legszembetűnőbb. Gondolatmenetére pedig jellemző:

1. A négerek Afrikában nem létesítettek szervezett – tartós civilizációt, legalábbis nem „történelmi" jelentőségűt.
2. Afrikában nem volt jelentősebb városi és állami alakulat.
3. A fekete emberek közösségeik és népeik történelmi tudata fejletlen, mert nincs írott történelmük.
4. A primitív afrikai közösségek habár állandósultak, de bizonytalan ökológiai egyensúlyt tudtak csak teremteni természeti környezetükkel. (Ez az állítás nemcsak a féligazságok, hanem a legabszurdabbak közé tartozik.)
5. A primitív társadalmak „legtartósabb" és „legerősebb" kohéziós ereje az „ősök istenítése". (Fejére állított logika ez, hiszen az emberi összetartozás, a zord, barátságtalan természettel vívott harcban mindig az adott termelőviszonyok megfelelő ideológiával, vallással párosult. A fejlődésért vívott harcban az ember az ősöket is segítségül hívja. Manapság sem lehet lebecsülni a nemzeti, forradalmi hagyományokat, elődjeink kulturális alkotásait...) (Vitába szállva, felötlene a kérdés; az un. „civilizált" és elismert monoteista vallásoknak főleg a múltban vitathatatlan a kohéziós ereje, s az miért „nemesebb", mint az afrikai animizmus hasonló szerepe, mely vallásnak szinte nem is nevezhető.
   Ilyen vitába azonban szükségtelen bocsátkozni.)

Ez a gondolkodásmód arra utal, hogy Afrika kultúráját, képzőművészetét és civilizációit, a polgári világszemlélet felületesen és tévesen tárgyalja. A kulturális és művészeti eredményeket, az adott társadalmi keretből kiszakítva, a történelmi fejlődés gyökereitől elvágva, az afrikai népvándorlások körülményeiből és következményeiből kiragadva – szemléli. A feketék hagyományos művészetéről szólva, leginkább és szinte kizárólagosan

az érdekli a polgári és a hozzá hasonló esztétikát – miben, és hogyan hatott a nyugati művészetekre (s ezt is leginkább csak a művészet területén). Hogyan és miért, milyen körülmények között alapozódott, fejlődött ez az ismeretlen, egzotikusnak nevezett művészet, már nem érdekli a nyugati művészettörténészeket. Az afrikai művészet pedig érthetetlen, ismeretlen és megközelíthetetlen ha elvágjuk sajátos gyökereitől, az afrikai civilizációk jellegzetességeitől és ennek alapjait képező társadalmi viszonyoktól.

A féligazságokat, lekicsinylő véleményeket – csak Afrika történelmi és társadalmi fejlődésének keretében lehet tárgyilagosan tárgyalni, megvilágítani. Szükségszerű ezért, legalább dióhéjban kitérni Afrika történetére, civilizációjának múltjára a társadalmi viszonyok lehető legmesszemenőbb figyelembevételével.

II. „SÖTÉT AFRIKA" – FÉNYES MÚLTJA

Az északi arab országok és attól délre a Szahara sivatag által élesen elhatárolt területet a trópusok területét: „Fekete" vagy „Néger" Afrikának nevezik. Az arabok és Afrika fekete népeinek történelmi és kulturális fejlődése között, a számos kölcsönhatás ellenére, a határvonal világosan kirajzolódik. Néger-Afrikáról szólva ki kell hagyni a sok döntő szempontból rendhagyó Etiópiát (kultúrája egészen különböző hatások érvényesülésén keresztül fejlődött: a korán átvett arab írás, a kopt egyházon keresztül pedig a Földközi tengermedence keresztény befolyása, a szomszédos arab népek révén pedig az iszlám keveredésének eredménye).

Az afrikai történelem, még mindig hiányos, néha ellentmondó adattára, a primitívnek tűnő felszín alatt jelentős kulturális életről, történelmi és társadalmi fejlődés színhelyéről tanúskodik. Ez elsősorban szociális és kulturális vívmányaikra vonatkozik.

A távoli múlt

Kelet-Afrika fennsíkján már kétmillió évvel ezelőtt is éltek a mai emberek ősei. Ezt bizonyítják az Olduvai szakadékban, Észak-Tanganyikában talált kövületek: kőből készült szerszámok, fegyverek. Az akkor még nem is teljesen emberalakú lények fejlődése a legújabb ásatások leletei szerint követhetők. Egyesek szerint Afrika az egyedüli földrész, ahol a még mindig elégtelen ásatások bizonyítéka alapján „teljes egészében következtethetők az ember és őseinek fejlődési fokozatai". (c. Aramdourg[4]) Az éghajlati viszonyok fejlődéstörténetét ma már hozzávetőlegesen, de nagy bizonyossággal állapítja meg a tudomány. Időszámításunk előtt kb. 5500—2500-ig, az északafrikai terület, vízbő, prériszerű terület volt. Az óegyiptomi civilizáció kialakulása előtt feltehetően itt ringott Afrika kultúrájának a böl-

csője. A vadász-, később pásztorkodó embercsoportok, az első földművelő generációk éltek itt, s erről számos bizonyítékot hagytak maguk után.

A mai „Fekete Afrika" őseinek egy része, tehát körülbelül hatezer évvel ezelőtt az akkor még nedves, legelőkben gazdag, termékeny Szahara vidékein vadásztak, őrizték nyájaikat, a földművelés kezdetleges fortélyaival buzgolkodtak. Erről tanúskodnak az 1956-ban a Taszilin' Ajjer fennsíkon a mai Alger városától vagy 1500 km távolságra, délre végzett ásatások. A kövekbe karcolt, barlangfalakra festett rajzok és freskók hatalmas kincstárát fedezték fel. Több mint 800 ilyen képet sikerült lemásolni. Egy, a közelmúltig teljesen ismeretlen világ képe tekint ránk ezekről a mesterművekről. – Vadász-, pásztor-, harci és földművelési jeleneteket örökítenek meg, olyan állatfajtákkal, amelyek már régen nincsenek ezen a vidéken, némelyik időközben teljesen kihalt. Foltos marha csordák, muzsikusok és táncoló alakok. A hárfaszerű húros hangszeren kívül fúvósokat is láthatunk a képeken. Ezek egyikén a modern naivok ecsetvonásaira emlékeztetően, két pásztor a nyájból áldozati bárányt választ ki (lásd képünket). A rajzok stílusa, vonalvezetése emlékeztet a korban hozzávetőlegesen megegyező Spanyol- és Franciaországban talált, jégkorszakot követő időben készült rajzokra.

Miért említettük a szaharai paleolit kőkorszaki barlangrajzokat és festészetet? Eltekintve a kézenfekvő összefüggésektől, amely az európai földközi tengeri medence egykorú művészetére utal, szembetűnő, hogy ezek a szaharai rajzok igen fejlett rajztechnikával készültek, és rajzolójuk biztos kezét bizonyítják. A Tassili hegyvidék Aounrhetből származó stílus hasonlít az Elefántcsontparton talált sokkal fiatalabb eredetű maszkokra! Megállapítható, hogy Szahara kőkorszakbeli lakóinak késői utódai, mélyen délre vonultak, megőrizve őseik „művészi orientációját".

Érdekes, Afrika legdélibb részein, ahol az őslakó Bushmann népfaj a későbbi évezredek és századok folyamán az északról és északkeletről ide vándorolt népekkel keveredett, – hasonló rajzok találhatók. Frobenius[5] szerint már a kőkorszakban népvándorlási összeköttetés létezett az északi Szahara és Nilus-menti civilizációk között.

Az Óegyiptomi civilizáció és birodalom alapítása idejében, különösen fénykora előtti időszakban, tehát i. e. 4000 évvel kezdődött meg az európai jégtakaró északra húzódása következményeként, az északafrikai partvidéki éghajlat változása. Az északról ideáramló légáramlatok mind kevesebb nedvességet hoztak magukkal. A Szahara folyói, vizei kiszáradásnak indultak, a legelők és a termőföld eróziója a vegetáció változását idézte elő. Már i. e. 3000—2000 évvel kialakult a megélhetési lehetőséget alig nyújtó mai Szahara homoksivatag. Az éghajlat változásával előrenyomuló szárazság folytán a közvetlen tengermellékről a vizet kereső nomádok mindinkább délre szorultak. A nehezen járható sivatag a hosszú évszázadok során, az iszlám afrikai térhódításáig, a tevekaravánok meghonosodásáig a mind délebbre vonuló afrikai törzseket elzárta a Mediterrán medencétől, s annak népeitől. Ez a folyamat valószínűleg i. e. kb. 2000 évvel zajlott le. Északon a homoktenger, nyugaton, keleten és délen az óceánok vizeitől határolva,

a már kialakult és a maihoz hasonló trópusi, zord éghajlat: a váltakozóan száraz-nedves szavanna, a nedvességben gazdag őserdők, a cserjés „bush" világa nyújtotta Fekete Afrika népeinek természetes környezetét. Ez időtől fogva Afrika történelme, civilizációja úgymond két részre szakadt. A Földközi-tenger melléke a mediterrán civilizációkkal, kultúrákkal termékenyült, s Európa összekötő hídjává vált Afrika, Ázsia irányában. A sivatag déli szegélyén kezdődő hatalmas területek – a maguk jobbára elzárt, elkülönült életet, történelmet alakítottak, sajátos jellegzetességeikkel, értékeikkel és hiányosságaikkal egyaránt.

Említenünk kell azonban Óegyiptomot is, habár civilizációja érdeklődésünkön kívül esik. Ugyanis az Óegyiptomi birodalom már i. e. harmadik évezredben kereskedett az afrikai népcsoportokkal. Hadjáratokat vezetett Kushba (1000 – 0 i. e.) illetve az ősi Méroe (i.e. 700—200) birodalmakkal. A Nilóták – a Nilus folyó alsó és főleg felső vidékén sorakozó és váltakozó birodalmak, hadjáratok (Nubia, föníciaiak, szemita asszírek stb.) az afrikai népvándorlási mozgalmakat idézték elő. A Szinai félszigetről (a Báb el Mándeb tengerszoros akkor még száraz földnyelv volt) benyomuló ázsiai népek nyomására indultak meg itt, Afrika északkeleti csücskén a néptömegek századokon keresztül tartó; dél-délnyugati irányban vonuló vándorlásai. Sokak által és sokat vitatott tény – milyen mértékben vitték magukkal az itteni civilizációk befolyását.

Homerosz, Herodothosz, tehát az ógörögök szintén ismerték az afrikaiakat. Tőlük ered az „aithop" – Ethiop elnevezés – sötétbőrűek (ez az utóbbi név helytelen és generációkon keresztül csak félrevezetéshez vezetett, mert semmi összefüggésben nincs Etiópiával – hanem a Kushba-Mlroe, sötétbőrű lakosaira vonatkozik.) Ismert az is, hogy föníciai és karthágói hajósok sokszor látogatták Kelet-Afrika partvidékét. Az sem titok többé, hogy az ógörögök Nyugat-Afrikából fedezték aranyszükségleteik jórészét.

Őskori és ókori afrikai történelmi összefoglalásunkat fejezzük be egy idézettel: „Valószínű, hogy az emberiség korai szociális és testi fejlődésében – különösen a csiszolt kőkorszaki forradalmi változások idején, Afrika fontos szerepet töltött be".[6] Ugyanitt ezt is olvassuk: „G. P. Murdock, vitathatatlan tekintély a téren. – „Afrika népei és kultúrtörténelme" című művében azt állítja, hogy ezen a földrészen nemcsak Óegyiptomban, 5—4000 évvel i. e. kialakult a telepített földművelés. Szerinte a nyugat-afrikaiak voltak az első emberek, akik gyapottermeléssel foglalkoztak. Elméletét botanikai vizsgálatokra alapozza, habár a botanikusok közül kevesen támogatják hipotézisét."

A „nok kultúra"

Zária (Észak-Nigéria) tartományban levő ónbányában 1936-ban, nem messze Jos városától – Nok nevű falucskában egy kis terrakottából készült majomfej került felszínre, a bányászok kotorták ki. Nyolc év múlva, 1942-ben

a szintén közeli Jemaa városka mellett gyönyörűszép, ugyancsak égetett agyagból készült emberfejet találtak. Szembetűnő volt a két lelet hasonlatossága (anyag, stílusa, égetése). A további kutatások eredményei alapján lehetségessé vált egy gazdag, ma már a tudomány által „Nok-kultúrának" nevezett időszakról szólni. Gazdagságára vall a feltárt művészi tárgyak mennyisége, sokfélesége, minősége: cserépedények s más közhasználati tárgyak; állatfigurák: zsiráfok, majmok, elefántok, azután emberi alakokat – növényeket ábrázoló figurák. Egyes ember-szobrocskák nyakláncot, füzért vagy karperecet hordanak. Más figurákat deréklánc díszít. A szobrocskák ékességeinek egy része ónból illetve kvarc szemecskékből készült. A kivizsgált fennsík (kb. 500 km hosszú és 170 km széles!) északi lejtőjén Bakkos-nal, egy érdekes kőtöltés – útféle, aránylag jól megőrzött maradványaira bukkantak. Feltételezik, hogy ez is a Nok kultúra idejéből (i. e. 500 – időszámításunk harmadik százada) ered. A leletek bizonyítják, mélyen Afrika belsejében élt népek civilizációját. A Nok-kultúrát alkotó emberek halottaikat urnában földelték el (Ropp melletti ásatások), ismerték a gabonát, égetett agyag magtárakat építettek. Bizonyos, hogy időszámításunk első éveiben, az ónolvasztáson kívül ismerték már a vasat is! Egyenlőre végleges ismeret nincs arról, milyen olvasztási technológiát alkalmaztak. Nem bizonyos az sem, miért bomlott fel a Nok-kultúra. Valószínűleg a II. század folyamán történt, amikor a népvándorlás újabb hullámai – keletről, a Bantu törzsek behatolásával, ideérkeztek. Ezek a vadász- és vándor állattenyésztők terjesztették és átmentették a Nok-kultúra befolyását a későbbi időszakokra. Némely szerző (Bernard Fagg[7]) szerint a Nok szobrocskák nagy hatása felismerhető a Joruba nép sokkal később kialakult művészi hagyományaiban. Egyes vélemények szerint a Nok emberek ismerték a természetben fellelhető anyagok szövéstechnikáját is.

Bizonyos, hogy a Nok-kultúra termékei aránylag magas műszaki színvonalról tanúskodnak és tekintélyes, elismert művészi értéket képviselnek.

Habár sokáig kétségbe vonták, hogy ismerték és használták a vasat Afrikában, a vas ismeretével és használatával már itt találkozunk. Számos más forrás is szól erről. Ezekről még majd lesz szó. Elöljáróban meg kell azonban jegyezni, hogy a csiszolt kőkorszak Afrikában a Szaharától délre eső területeken i. e. 500-ig tartott.[8] Alapjaiban, ismeretes az afrikai vasmegmunkálás tömeges meghonosulásának terjedése, útvonalainak hozzávetőleges időpontja (nem számítva a Nok-kultúrát). Az ősi Méroe (i. e. VII—II.) – Kushba birodalomban a betörő nomád pásztortörzsek nyomására vándorbotot fogtak életben maradt lakosai és utódaik, vitték magukkal a vaskovácsolás fortélyát a Szahara déli szegélye mentén Nyugat Afrikába. A kereszténységet közvetlen megelőző évszázadban a nyugatszudán szavannákon már ismeretes volt a vas használata. Fokozatosan délre vonulva elterjedt az őserdő övezetben és azoktól délre fekvő területeken. Ez különben a nagy afrikai népvándorlások ideje és kisebb nagyobb megszakításokkal az észak-nyugat és észak-dél irányban folyik egészen a XIX. századig. A népek vándorlásait hűen követ a vasolvasztás, kovácsolás is.

W. E. F. Ward[9], szerint az afrikaiak felhagytak a hagyományos vaskohászattal, amikor az európai gyarmatosítók – iparilag készített vastermékeit csereáruként kezdték megismerni.

Termelőerők – társadalmi viszonyok

Az elmodottakból úgy tűnhet, mintha az afrikai társadalmak, kultúrák, civilizációk jórészt külső, északról, észak-keletről „importált" népvándorlások befolyásainak eredménye lenne. Már maga az említett „Nok-kultúra" is cáfolja ezeket a feltevéseket, habár a kölcsönös befolyásokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. A négerek civilizációinak forrását és minden megnyilvánulását nem magyarázhatjuk az araboktól, föníciaiaktól, karthágóiaktól átvett szokásokkal. Az eredeti néger civilizációk „külső" eredetére vonatkozó magyarázatokat, a valótlan, rosszindulatú és lenéző gondolatmenetet támadja és dönti meg Jean Suret Canale[10]. Marxista módszerekkel bizonyítja, hogy az afrikai fekete ember társadalma, a termelőerők és viszonyok már Engels által kimutatott, fokozatos fejlődés útján alakultak a maguk sajátos formáikban, a külső világ befolyásától századokon keresztül alig bolygatva. Az afrikai civilizációk originális jellegűek és külső befolyásokkal magyarázni, azokat kutatni – már eleve feltételezi az afrikai feketék alsóbbrendűségi kimutatását. Ez egyaránt vonatkozik az etnológiai, nyelvi és társadalmi viszonyok, művészet vagy az anyagi és szellemi kultúra megvalósulásaira. Hatványozottan vonatkozik ez az afrikai vallások magyarázatára. A polgári szociológia a vallási jelenségekben kereste az afrikai társadalmi viszonyok magyarázatát. Idealista felfogás szerint a vallás a kollektív öntudat kifejezője. Ilyen módszernek az a következménye, hogy a vallási jelenségre, azok nagyszámú változatait fürkészve az afrikai népeknél, egymástól sokszor térben és időben eltérő – távol eső területeken, sikerült ugyan az adatok halmazát, példáit felsorakoztatni – , azonban az adott, változó és különböző társadalmi viszonyok való magyarázata nélkül. A termelési módok vizsgálata, viszont ritkán és akkor is csak szinte kizárólag a termelő erők műszaki eszközeire korlátozódik, alig érintve a termelő erőkön alapuló viszonyokat. Ilyen módszer alkalmazása, pl: a szorványosan az őserdők elszigetelt mélyén fennmaradt pygmeus vagy busman társadalmak szellemi élete, általánosításával magyarázzák, támasztják alá az afrikai feketék „fejlődésképtelenségét", emberáldozatait, barbarizmusát stb. Minden fejlettebb megnyilvánulást, viszont – külső befolyás javára írnak. Másrészt, a „jóakaratú" magyarázatok, pszeudo determinista módszerei szerint a lemaradás, fejlődésképtelenség stb. a földrajzi és éghajlati körülmények elkerülhetetlen törvényszerű következménye! A társadalomfejlődés meghatározói, végső fokon azonban nem vezethetők és szűkíthetők le geográfiai és éghajlati körülményekre, hanem a termelőerők állapotából a termelési viszonyokból adódnak. Ezt bizonyítja sajátos változatában, az afrikai társadalmak múltja, történelmük változatos feilődése. Ez utal bennünket is a történelmi áttekintés útjára.

A munkamenet felosztása

A népvándorlások első nagyobb hullámait követő huzamosabb letelepedések idejére, a kőkorszakot és vándorlást maga mögött hagyó afrikai embercsoportok, az eredeti klánok – családi és inkább vérkapcsolatokon mint munkamegosztáson alapuló gazdasági egységek – nagyobb méretű közösségekbe fejlődtek. Megjelenik a törzs. Ezt természetesen a termelőerők magasabb színvonala tette lehetővé – a nagyobb termelékenységgel járó munkamegosztás. Nem volt többé szükség arra, hogy a törzs minden felnőtt tagja kizárólag az élelmiszer beszerzés és hasonló alapvető szükségletek fedezésén fáradozzon. A társadalmi munkamegosztás a pásztorkodástól elkülönült földművelésen kívül (s az ideiglenes harci feladatokkal megbízott, kiválasztott törzsfő mellett), új foglalkozások sora jelentkezik: a fazekasok, kovácsok – sokszor egyszemélyben még a kuruzsló orvos. Kialakulóban van a törzsi hierarchia, az állandósított törzsfő, tanácstagok, a kézműiparosok egész sora: fa- elefántcsont-faragók, bőr megmunkálók stb. Megjelennek a „griot"-ok előfutárai a törzs hagyományait őrző és fejlesztő mesemondók, énekesek, poéták, muzsikusok. Ez a mesterség apáról-fiúra szállt és zárt kasztot kezdett alakítani, a legtöbbször már osztályokra bomló afrikai társadalomban. Kiemelkdő és jelentős szerepük volt. Ők voltak a törvények ismerői és tolmácsolói, a kortörténelmi múlt, hagyományok és tapasztalatok tudathordozói.

A földművelés – sokszor leginkább csak asszonyi munka –, képezte a gazdasági ténykedés gerincét. Fő szerszáma a talajlazító kapa. Inkább feltúrja mint kapálja a földet. Az ekét, a hagyományos afrikai mezőgazdaság nem ismeri, később sem, egészen az európaiak jöveteléig nem használja. Ez az afrikai munkamód: vájkálás, túrás – a trópusi éghajlat és talaj követelményeinek felel meg, mert nem teszi ki a vékony termőréteget az erózió és terméketlenség veszélyeinek. A szüzföldeken a cserjék kiírtása leginkább tűz segítségével történt (ez a férfiak feladata). Külterjes gazdálkodás volt ez. Évekig egyes földek parlagon hevertek, az ugart nem egyszer újra elfoglalta a bozót, a falu ekkor nem ritkán új termőföldek után kutatva – tovább vándorolt.

Ez, az első pillanatra elmaradottnak tűnő termelés az adott műszaki színvonalon egyensúlyt biztosított a termelés és a lakosság szükségletei között a természeti körülmények kölcsönhatásában. Ismert volt még, a hagyományos afrikai mezőgazdaságban az ültetvényes gazdálkodás is: banán, olaj pálma, gumós növények stb. Az ültetvény a mag- illetve a raktár szerepet töltötte be – , kizárta a holtszezont. Az akkori felkészültséggel a trópusi éghajlati viszonyok között más módon lehetetlen volt a termények, és a vetőmag megőrzése. A gabonafélék közül a köles, s a cirok több fajtáját termelték. Ez a termelés már bizonyos felesleget tudott biztosítani, az elsajátítás elsődleges primitív alakjai már jelentkeztek, akár csak a kialakuló osztályok. A tartalékok azonban nem voltak elegendőek jelentősebb belső piac kialakulásához. A túlsúlyban már mezőgazdasági közösségek tartalékai nem túl nagyok, a kisajátítás lehetősége ezért még csak ritka, a tár-

sadalom osztályszerkezete nagy mértékben szintén az egyenlőséget konzerválja és megfelel a törzsi életmód erkölcsi és anyagi kereteinek. Az afrikai közösségek egymás közti csereforgalma még fejletlen és északra, a Szaharán keresztül a Földközi tenger partjaira és azon túl, alig néhány afrikai termék, az is csak kis mennyiségben jut el: a kola mogyoró, guineai bors, az elefántcsont, mézga-gumi stb. A fejletlen csereforgalom (az ókori rabszolgákat is beleszámítra) visszahatásaként az afrikai közösségekben a halmozás szerény méretekben és annak nem produktív illetve alig produktív alakjai jelentkezhettek (kultusz tárgyak, ékszerek, nyáj stb.).

A hatodik-hetedik században azonban a cserekereskedelem, a sivatagból vezető utak mentén és hatásterületein gyorsuló iramúan változásokat eredményezett. Bizonyos, hogy a megtelepült mezőgazdaság időszámításunk első évszázadaiban Afrika belsejében az élelmiszer feleslegek jelentkezésével LEHETŐSÉG nyílt a társadalom rétegeződésére, a halmozás kisajátítására, osztályok képződésére. Ez a LEHETŐSÉG *ott* és *akkor* valósult meg, amikor olyan termékek jelentkeztek, amelyek bizonyos mértékben az *áru* használati étrékének általános értékhordozóivá tudtak válni. Ezzel párhuzamosan rendszerint kialakultak a belső és külső piacok is, amelyek a termelést és társadalmi fejlődést serkentették, gyorsították.

Birodalmak alakulása – Ghana

E folyamatok kora az afrikai középkor VI—VII. százada. Nyugat-Afrikában az arany és sótermelés, Közép-Afrikában szintén a sótermelés, (részben a vas és rézlelőhelyhez kötött feldolgozása, és innen „kivitele") nyújt alapot a fokozottabb árucserére. Már az antik korban létező transzszaharai cserekereskedelmi útvonal a málhás tevék elterjedésével (kb. a III. században), olyan „forradalmi eszközhöz" jut, amit a sivatagi körülményekben csak a XX. században gépjárművek tudnak teljes mértékben felváltani. A karavánutak s a cserekereskedelem révén – bővült Afrika őskori és hagyományos termékeinek listája (gumi, pálmaolaj, kókuszdió, rizsfélék, guineai boss stb.) a főleg Ázsiából ide kerülő és gyorsan honosodó: gyapot, henno gyökér, indigó, banán, egyes gumós növényekkel stb.

Itt a forró „szudáni", „guineai"[11], szavannák nyugati részein alakultak ki az első afrikai birodalmak. Pásztorkodáson kívül, földműveléssel, de bányászattal és kereskedelemmel is foglalkoztak. Megindult a városiasodás folyamata is. Ghana az első e birodalmak sorában. A legkorábbi írott arab források[12], a VIII. században már az „arany országának" nevezik. Koumbi (Kumbi) fővárosa a XI. században 30 000 lakost számlál! Ghanát úgy látszik már a IV. században berber törzsek alakították, első uralkodói tehát szintén berberek voltak. Bizonyos azonban, hogy a IX—X. században a hatalmat már a néger uralkodók vették át. Az eredeti Aoudaghost – fővárosról elnevezett berber birodalom így a fekete királyok vazallusa lett. El Bakri arab származású spanyol geográfus (Cordoba) földrajzi lexikonja („Utak és királyságok könyve") a XI. században a következőképpen írja

le Ghana fővárosát és udvarát: „... igen nagy város, sok piaccal... Sok a szép ház és tömör épület... a király fogadásain hallgatja meg a nép panaszait, igazságot oszt... Tíz apród őrzi pajzzsal, aranykarddal. Jobbján a birodalom hercegei ragyogó öltözékben, hajukat aranylapok ékesítik. A város kormányzója a földön ül, szemben a királlyal. A teret arany és ezüst nyakörvvel ellátott kutyák őrzik..."[13] A leírás szerint a főváros két részből áll. Az egyikben van a királyi palota és az udvarnokok hajléka. A kereskedelmi városrész kissé távolabb fekszik. Itt a muzulmán kereskedők laknak 12 imaházzal, édesvizű kutakkal. A királyi udvart magas fal veszi körül. El Bakri földrajzi adataiból kitűnik a ghanai városok és piaci központok távolsága. Az arheológusok ásatásai igazat adnak El Bakri állításainak: Koumbi Saleh (Kumbi Száleh) 330 km északra a mai Bamakótól (Mali állam fővárosa) a Bakri által leírt város romjaira bukkantak (1914-ben először Bonnel de Mézières).

Ghana neve, valószínűleg az afrikai hagyományos szófűzésből („Kaya Maghan"-ból / „az aranykirály") ered. Érdekes, hogy az arany eredete a közvetítő muzulmán kereskedők előtt mindvégig a feketék titka maradt. Ghana fekete királyai a környező, alacsonyabb szinten törzsekben élő lakosságtól szerezték be az aranyat. Tulajdonképpen két jelentősebb aranytermő vidékről van szó: az idősebb a ma Guinea északi részében, a másik a mai Ghana erdőfedte területein (innen ered a későbbi a portugál „Aranypart" elnevezés). Az aranybányászat tehát titokban őrzött, kizárólagosan afrikai mesterség volt, külső segítség és befolyás nélkül egészen a XIX. századig. Az arany és aranypor eredete alluvialis, felszínen elfekvő – illetve sekély vízfolyásokban található.[14] A gazdagabb lelőhelyek azonban a föld alatt rétegekben húzódtak meg, leginkább 30 m mély aknákat kellett ásni, ezeket futóárkok kötötték össze. Ez már valamelyest fejlettebb technikát igényelt, de a még mindig egyszerű eljárás során kézzel, illetve kézi szerszámokkal ásták, zúzták és válogatták az ércet. A primitív módszer ellenére, az így kibányászott aranymennyiséget az antik időktől kezdve a XVI. századi európai betörésig teljes 3500 tonnára becsülik![15]

Ghana fekete alattvalói kötelesek voltak minden talált aranyrögöt az udvarnak átadni, a kimosott aranypor viszont az aranymosót illette. Az animista valláshiedelem szerint az aranyrög találója, rontó-babonás erők áldozata lesz, ha azt ünnepélyes keretek közt nem adja át a királynak (egy szép, rendkívül nagy termésarany díszítette a királyi trónszéket!).

El Bakri szerint, Ghana királya 200 000 harcost (!?) volt képes csatasorba hívni, s ebből több mint 40 000 íjjal és nyíllal volt felfegyverkezve (!?). Ghana tulajdonképpen a hűbéri országokra jellemző laza szervezet volt. A hűbéres országok (Aoudaghost, Oualata, Tekrair – , a Szenegal folyó partján: fontos aranytermő vidék, Sila, Berissa, Honehin stb.[16]) aranysarcot voltak kötelesek fizetni. Ghana fénykora a XII. században a vége felé járt. Állandó harcban állt a benyomuló – agresszív iszlám hatásokkal. A fekete törzsek egy része nem volt hajlandó áttérni az iszlámra, és délebbre vonult. A délre fekvő Szahara időnként katasztrofális szárazsága elsősorban a nomád pásztor törzseket indította újabb vándorlásra. Délre vonultak

a később államalkotó nagy Peuls (francia nevük Fuláni, angol pedig Fulbe), Bambara, Mossi stb. törzsek. Ghana a XIII. században újabb rövid fellendülés színhelye. Az iszlám térhódítása sorban elérte Ghana hűbéreseit, Gao város Szonghai (Szonrhai) királyát, Mali királya is áttért a muzulmán hitre. Az iszlám elsősorban a városokban terjedt és a hagyományhű afrikai népesség a szavannák és erdők délebbre fekvő mélységeibe vonultak.

Mali birodalma

A XIV. század első éveiben Mali vette át a felbomló Ghana birodalom helyét. (Ibn Batuta[17]), berber tudós, teológus, Tangerből indulva 1352-ben átkelt a Szaharán és egy évet töltött Maliban. Beszámol Tagasszáról – a só városáról, ahol hatalmas tömbökben bányászták a sivatagi homokból. Mali só kincse már Ghana fénykorában ismert volt, Ibn Houkal[18] arab geográfus már előzőleg, a X. században Sijilmasa városában egy kereskedőre bukkant, aki számítása szerint, hitelre 40 000 aranydenár forgalmat bonyolított le (dennar-dinar = régi arab pénznem, súlya 72 árpaszemnek felel meg) aranyban, sóban. Ibn Batuta beszámolója ugyanolyan elragdtatással szól Mali királyi pompájáról a XIV. században, mint azt El Bakri tette a XI. században, Ghanáról írva. „A királyi audencia napján", írja Batuta, „a király muzsikusai kíséretében jelenik meg, akik arany és ezüst guimbris-en (kethuru gitárszerű hangszer) játszanak. Kísérete 300 felfegyverzett rabszolga..." Na, de ne folytassuk a királyi pompára vonatkozó leírást. Hiszen Ibn Batuta a Maliban uralkodó általános viszonyokról is ír: „Az egész ország területén a teljes biztonság uralkodik. Félelem nélkül tartózkodhatunk vagy utazhatunk, nem kell lopástól, vagy rablástól, fosztogatástól tartani." A birodalom gazdaságáról, fényéről hírek, regék terjedtek világszerte. Ez elsősorban Gongo Mussa (Kankan Moussa) mekkai zarándoklására vonatkozik. Moussa 1307—1332 között uralkodott. Mekkai zarándoklására 1324-ben indult 60 000 főnyi kísérettel, 500 rabszolgával és 500 „miskál" (1 miskál = majd 2 kg) aranyrúddal. Útközben Kairóban pihent meg és az ottani dénnár értéktelenedését idézte elő, a nagy mennyiségű arannyal, amit fizetett. Úgy látszik uralkodása idején kebelezte be Mali a Tuarégek által alapított Tombouctou (Timbuktu) városát a Téghazzai sóbányákat és a szaharai (Agadesh?) rézbányákat. Ezekért a termékekért délről szerezte be az aranyat[19]. Egy időben Gao a Szonghai (Szonrhai) állam fővárosa is hűbéri viszonyban volt Malival. Fénykorát Mali a XIV. században éri el, később hanyatlik, felbomlik, de formálisan a XIX. századig fennált csonka maradványaiban.

Timbuktu városáról külön kell szólni. Leo Africanus[20] a XVI. század elején látogatta meg, akkor már a város a Mali szerepét átvevő Szonghai birodalom kultúrközpontja volt. Leo beszámolójából: „Timbuktuban sok bíró, orvos, pap él, s mind jó fizetést húz a királytól. Az uralkodó mélyen tiszteli a tanult embereket. Nagy a kereslet a Berberiából behozott kéziratos könyvek iránt. (Sajnos ennek a fejlett írásos, tudós műveltségű

bizonyítékoknak szinte teljesen nyoma veszett – F. Gy.) Leo Africanus szerint Timbuktu 6000 lakóházzal, sok imaházzal, korán iskolával rendelkező, virágzó központ. Ime, Gao (városka a mai Mali államban) Africanus Leo jegyzeteiben: „Falakkal védett város, délkeletre Timbuktutól, házai csunyák, kivéve a király és udvara épületeit. Virágzik a kereskedelem. A feketék által felajánlott aranyért elégtelen az európai és berber áruk kínálata. . a város jól el van látva; kenyér és húsféle kapható, gyümölcs és bor azonban nem található. Dinnye, uborka, tök, rizs viszont nagy mennyiségben vásárolható... Számos kút van a városban... Piaci napokon nagy a rabszolgakínálat... 15 éves lány vagy siheder 6 dukatért kapható... a király lovas és gyalogos katonái nyilakkal vannak felfegyverkezve... habár a király maga személyében szolgáltatja az igazságot – számos titkár, tanácsos, tiszt segíti munkájában."

Az utód állam: Szonghai

A Szonghai birodalom eleinte Mali hűbérese volt. Mikor a XV. század folyamán Mali hatalma a belső villongások végett hanyatlásnak indult, a Szonghai birodalom kiharcolta önállóságát s a Niger folyó Gao kikötővárosából kiindulva, a század derekán Szonni Ali (1464—92) hódításaival mind jelentősebb szerephez jut a Szaharától délre eső területeken. Timbuktu és Djenné tudós városait, már 1468-ban bekebelezte a Szonrhai birodalom. Fénykorát, hatalma csúcspontját Aszhia Mohammad Touré a „Nagy" (1493—1529) idejében érte el. Szonghai, ekkor ideiglenesen ugyan elfoglalta a mélyen Afrika belsejében levő, Csád tó környéki Kanem-Bornu birodalmat is. Nyugati határait az Atlanti óceán partjai alkották, északon pedig az Atlasz hegységig terjedt hatalma. Gao városa már a XI. században kedvező földrajzi fekvése végett a só kereskedelemben vezető szerepet nyert. Leo Africanus látogatása során (1520) Timbuktun kívül bejárta a Szonrhai birodalom más jelentősebb központjait is, sőt eljutott a mélyen délen fekvő Kano, Katsina, Zária városokba is.

Szonghai birodalmát a fekete szonrhai nép alapította, királyuk szintén az iszlámra áttrát – a lakosság javarésze azonban a hagyományos vallások híve maradt. A birodalom terjedésével, határai keretében a tuarégek, bambarák, Dagon-Hausza népek és törzsek keveredtek. Bizonyos, hogy a Szonghai birodalom két és fél évszázadnyi fennállása alatt lényeges etnikai keveredések és kultúrhatások színhelye volt. Aszhia Szarakollé Mohammad Touré sikeresen szervezte soknemzetű országa gazdagságát, kultúráját. Elsőízben alakult meg uralkodása alatt az állandó, professzionális hadsereg, főleg a rabszolgák és hadifoglyok soraiból verbuválta katonáit. A Niger folyón kenu flottilája őrködött. A folyó mentén pedig csatorna építést végzett. Egységesítette a súlyokat és mértékeket. Az északi arab kereskedők hallgatólagos jóváhagyásával hiteles pénzrendszert alapított. Kifejlesztette a Teghajzai sóbányákat. Timbuktuba, Gaoba tripoliszi muzulmán kereskedőket telepítstt, ugyanakkor zsidó származású kertészek (!) hozzá-

járulásával igyekezett fellendíteni a földművelést.[21] Timbuktu egyetemén ismert arab és néger tudósok működtek, az iszlamikus jog, orvostudomány, theológiai művek terjesztésén. A város, orvos-sebészete az akkori világban nagy hírnévre tett szer .

A Szonghai birodalmat – fénykorában sújtotta végzetes tragédiája. Az algériai partokon, ugyanis, V. Károly hadserege 1555-ben a Marokkói szultán birodalmát elvágta a Földközi tengertől. A szultán veszteségét, dél irányban igyekezett kárpótolni, így aztán 1590-ben Judar Pasha parancsnoksága alatt, 4000 főnyi – lőfegyverekkel felszerelt hadserege váratlanul a gazdagságáról ismert birodalomba tört. Pusztítása teljes: felkoncolták Gao lakosságát, a királyi házat, és habár a benyomuló hadsereget megtizedelték a járványok – a romboló fosztogató seregek nem kímélték meg sem Timbuktut, sem Djenné városát.

Mélyen Afrika szívében

A Kanem, majd azután a Bornu birodalom, a Csad tó környékén alakult a VIII—IX. század folyamán. Minden valószínűség szerint Afrika leghosszantartóbb, legnagyobb történelmi múlttal rendelkező, hagyományos birodalma. Virágkorát feltehetően szintén a XIII. században érte el, azonban egész 1807-ig fennállt. Teljes ezer éven keresztül uralta Közép-Afrika politikai szervezetét! Az iszlám a Kanem birodalom városlakóit a XI. században érte el. Különben, mozgalmas – hosszú története a különböző népek vándorlásai, összeütközései, kölcsönhatása jegyében folyt. Központi fekvése – messze a tengerparttól a mezőgazdasági és pásztorkodó (kecske és juh) foglalkozást nyújtott, adottságai mellett a kereskedelmet is szorgalmazta. Só – Bilma környékéről, réz valószínűleg Agadeshből, ezen az úton jutott délre, délnyugatra a Joruba nép bronzkedvelő szükségleteit fedezve. Északról, keletről ide jutott és cserélt gazdát még a tengeri kagyló (a pénz szerepét játszotta), lovak, gyöngyszem stb. Ezeket Afrika hagyományos termékeiért cserélték fel. Az ezeréves birodalomról csak hiányos adataink vannak. Uralkodói a Beni-Szer törzsből származnak és Dougou (a millenneumi hosszú életű dinasztia) „a történelemben egyik leghosszabb ideig uralkodó dinasztia"[22], alapította, egyaránt a mondabeli és történelmi hitelességű alak. A birodalom keleti határai Núbiát érintették, nyugatra hatalma „húsznapi járótávolságra" terjedt.

Bizonyos, hogy társadalmi rendszere osztályokra oszlott. Alapjaiban a rabszolgaság is lényeges szerepet játszott. Érdekes, hogy politikai felépítésében keveredtek a muzulmán és hagyományos néger elemek (például az asszonyok kiemelkedő szerepe). A hatalmas birodalmat kormányzók segítségével irányították, míg a királynak héttagú tanács segédkezett. Kanem-Bornu történelmének részletesebb tárgyalásával, elképzelésünktől messze távolodnánk. Szorítkozzunk ezért arra a megállapításra, hogy a Kanem-Bornu birodalommal – részben párhuzamosan (a XIV., XVI. századtól), alakultak a Hausza – Fulani (Peuls) birodalmak és a XIX. szá-

zad első éveiben, amikor Kanem-Bornu birodalom végleg felbomlott, a Haussza és Fulani népek városállamai (Szokoto, Zária, Kano stb.) vették át az uralmat az angol gyarmati uralom végleges megalapozásáig (1897—1900).

Ghana, Mali, Szonghai, Kanem-Bornu országokat rendszerint az afrikai kereskedelem birodalmainak nevezik, mivel a középkori árucsere útjai mentén, azok gócpontjai körül létesültek, és azok adottságai segítették elő megalakulásukat, meghatározták fejlődésüket. Elnevezésük, azonban nem tűnik túl szerencsésnek. A felsoroltakon kívül ugyanis, Afrika távolesö keleti partjain is alakultak, eltérő körülmények között országok, azonban szerepük szintén hasonló, „kereskedelmi birodalmak". Közvetítő szerepük azonban nem északi irányban, hanem kelet felé orientálódott.

Az őserdő államai

Az afrikai középkori államszervezetek másik csoportját az un. „hagyományos" vagy „erdei" birodalmak csoportja alakítja. Elsőnek meg kell említenünk a mai Angola, Zaire (Kongó), Kongó – Brazzaville államokat – lényegében a Zair (Kongó) folyó környékén a XIII. század folyamán alakult államokat. Ezek Loango, Kakongo, Luba, Makoko, Kuba, Baguirmi stb. birodalmak. Laza „konföderációs", időnként egymástól függő hűbéri viszonyokra emlékeztető birodalmat, a hagyományos Kongó birodalmat alkották. Formálisan csak 1888-ban szűnt meg.

Diogo Gao portugál hajóskapitány 1483 nyarán vetett horgonyt a Zaire (Kongó) folyó torkolatában. A portugálok úgy találták, hogy barátságos kapcsolatokkal, árucserével, keresztény térítési buzgósággal nagyobb és könnyebb eredményeket érnek el, mint a nyílt ellenséges fellépéssel. Bizonyos tapasztalatokkal már rendelkeztek (1482-ben építették Elmina erődítményüket az „Aranyparton" – Ghana), az aranykivitel biztosítása érdekében. Az elkövetkező években tehát Nzinga Mbemba Kongó királya és Emánuel, Portugál uralkodója „szívélyes diplomáciai kapcsolatokat" létesítenek. A portugál levéltárakban megőrzött 22 levél tanúskodik erről. Basil Davidson[23] idéz a levelek némelyikéből. Az 1512-ben írt levelek a kornak és diplomáciai viszonyoknak megfelelő fellengzős hangon – a két fél közeledéséről szól (Mbemba király fia évekig Portugáliában tartózkodott, felvette a kereszténységet – Alfonzo névre keresztelték), a későbbi (1526) levelek egyikében már Mbemba panaszkodik a portugál uralkodónak: „... ügynökei, hivatalnokai, kereskedői túlzott szabad viselkedéséről... Fosztogatják alattvalóinkat, házunk fiait – rokonait, áruba bocsátják hűbéreseinket!... Felség! Fosztogatják és elnéptelenítik hazánkat!"

Érdekes pár szót szólni arról, milyen körülmények uralkodtak az európai gyarmatosítók jövetele s közvetlenül az azt követő időben, a XV. és a XVI—XVIII. században, ebben a nagy bantu, baluba és más népekkel lakott birodalomban, mely Afrika szívében, bel ejében húzódott.

Théophile Obenga[24], a brazzavillei főiskola tanára, számos korabeli írott okmányt, jelentést kutatott fel, Közép-Afrika, gyarmatidők előtti korára vonatkozó adatokkal. Ezeket külön könyvben jelentette meg, tanulmányozás céljából. Válogatott okmánytárából idézünk. Cavazzi[25], 1687. évben írt jelentéséből: „A kovácsok a legtekintélyesebbek, mert a legszükségesebbek. Nagy becsben tartják őket, de nemcsak azért, mert munkájukra, ügyességükre állandóan szükség van (késeket készítenek – azokat köszörülik stb.), hanem a nemességet és az ősi tudást testesítik meg, a hagyományok szerint – körükből választották az első királyokat Kongóban..." „Kalapácsul egy szinte alaktalan vasdarab szolgál, az üllő szerepét kődarab helyettesíti, a fújtató két keresztberakott fából készül s vékony bőrrel van bevonta – nyélszerű hosszabbítással a közepén. Ez az egyszerű szerkezet meglepően nagy erővel szítja a tüzet, kéznyomás által végzett – levegő ki- és beszívásával... a hajítódárdák és nyílvesszők hegye, a fejszék, kések éle – hosszadalmas, kínos és türelmet igénylő munka árán nyeri el végleges alakját, használható, finom kidolgozását..."

„A takácsok s szövők nem rendelkeznek az Európában ismert szerszámokkal vagy felszereléssel, amit mi használunk a kelme készítésében. Egyszerűen két farudat szúrnak a földbe bizonyos távolságra, egy harmadikkal összekötik vízszintesen. A fák közé feszített növényszál képezi a felvető szálat és erre keresztezve, nagy türelemmel fűzik egymás után a fonál szálait. Ezek a fahéj (kéreg) belső szálai, vagy egy kenderszerű növény leveleiből készülnek, ezeket használják csavarva – fűzve. Meglepő, hogy az ilyen nehéz és hosszadalmas munka milyen szép és tartós kelme darabokat eredményez." Francesco Romano,[26] 1648-ban a pálmalevelekből készült szövet előállításáról számol be. A pálmaleveleket vízben áztatják (akárcsak a lent vagy kendert Európában). Az így készült kelmék rendkívül tetszetősek, változatos szövésűek és színes díszítéssel készülnek.

A már idézett Cavazzi szól még az ácsok, asztalosok, fazekasok, kosárfonók, halászok munkájáról. Szerinte Kongó népei, nyelvük kifejezéseiből ítélve, öt illetve hat évszakot különböztetnek meg a mezőgazdasági idénymunkák, illetve az éghajlati változások (esős, száraz évszak) alapján.

Dapper[27], 1686-ban írt könyvében részletesen beszámol, többek között a kongói királyok bevételeiről. „Bamba, Batta, Szunda, Pembo, Pango és más hűbéresek rendszeres járandóságot – adót fizetnek. Egyesek „szimbosz"-ban (kagylóhéj, Luanda tengerpartjáról származik, pénzegységként szolgált, pl: a XVI. sz. elején 50 szimbosz = egy tyúk, 300 szimbosz pedig egy kecske értékének felelt meg), mások pedig kölessel vagy pedig jószággal egyenlítik ki hűbéri tartozásukat."

F. Pigafetta és D. Loper, 1591-ben írt jelentéseikben a Kongóban ismert betegségekről és orvosságokról számolnak be[28]: „A királyság lakosai természetes orvosságokat használnak, ezeket a fák leveleiből, héjjából vagy olajából készítik. Használnak még vízforrásokat, köveket, amelyekre az anyatermészet és tapasztalat utalt. A láz (mocsárláz – malária F. Gy.) a leg-

elterjedtebb betegség... a lázat leginkább szantálfából készült piros vagy szürke színű porral gyógyítják. A port pálmaolajjal keverik. Fejfájáskor a halántékon érvágást végeznek. A felhasított érből, kis kifúrt szarvon keresztül vért szívnak – egy, már Egyiptomban is ismert módszer... Testi, külső sérüléseket falevelek nedvével kenik, vagy pedig levelekkel fedik..."

Kongóban fejlett volt a bányászat is. A mai Angola területén sókitermeléssel is foglalkoztak. Erről szintén Dapper számol be[29] 1686-ban: „A Zuina, Gungo és Catacahajó – hűbérségekben a lakosság szabadon foglalkozik sótermeléssel. A „szova" (hűbér úr) ezért bizonyos járulékban részesül. A hegyekben egy rőf[30] hosszú és két tenyér[31] széles köveket szabadítanak ki a sziklákból, kb. 18—20 font[32] súlyban. A sótömbök átlátszó tiszták, mintha üvegből vagy kristályból lennének. Vízben forralva olvasztják és a víz kipárolgása után a szárított só tiszta fehér – , akárcsak az, amelyet Hollandiában finomítanak... A hegyekben található még néhány vasérc bánya, termelésük csekély, de elegendő a szükséges fegyverek és szerszámok kovácsolására."

Dopper ellátogatott Loango hűbéri királyságba is: „Fővárosuk Rouen város nagyságának felel meg – de az épületek alacsonyabbak. Nagy utcák szelik a várost és a lakosok tisztán tartják. A házak előtt pálma és banánsorok vonulnak. A nagy téren van a királyi palota. Pálmából készült cölöpsor övezi, négyzetet alkotva vagy másfél mérföld hosszan és szélességben..." A lakosok szokásairól: „A házasságkötés egyedüli előfeltétele a szülők beleegyezése... Ez azonban addig nem kapható, míg a leány el nem éri első vérzésének korát. Ekkor sajátos hajviselettel jelzi, hogy házasságra képes." Obenga, forrásai részletesen szemléltetik a gyarmati idők előtti Kongó államok mezőgazdasági termelését, a halászatot, a baluba nép értékegységeit. A Luba királyság vaskohászatát: a barna színű limonit ásványból a Lukula völgyében és a környező dombvidéken – olvasztják az ércet. Sajnos, ezekre az érdekes, szemléltető részletre nem térhetünk ki. A sommásan válogatott tények – adatok is bizonyítják, hogy itt a nagy Kongó folyó völgyében, Afrika szívében a külső befolyásoktól mentesen a gyarmati éra előtt, és abban az időben, amikor a fehér emberek a tengerpart keskeny övezetén túl nem hatoltak mélyebbre a földrész belsejébe – az őserdők és szavannák szívében – az afrikai társadalmak sajátos civilizációi rejtőztek. Vitathatatlan a civilizációk fejlődése. Talán a gyalog lépésben és nem az ipari társadalmak gyors ütemében haladtak. Ne feledjük, ekkor még Európában is a hűbéri rendszer rozoga szekerén járta a történelmi fejlődés, hepe-hupás útjait.

Joruba városállamok

Az afrikai civilizációkról szólva nem hagyható ki a Joruba városállamok története. Kultúrájuk, mint azt Ifé város régészeti leletei bizonyítják sok szempontból maga mögött hagyták a szudáni szavannák birodalmainak civilizációit – főleg azok művészeti eredményeit. Ezek erődítményekkel,

falakkal védett, az idők folyamán városból – városba vándorló állami szervezetek, a falusi és törzsi életmódon alapuló környezetből nőttek ki, és erősen összpontosított – monarchikus, etnikai szolidaritásra támaszkodó hatalmak. Jellemző rájuk a sűrűn lakott, fejlett és urbanizált területeken – magas színvonalú rendezett életmód. A Joruba közösségekbe, városállamokba egészen a legújabb időkig nem hatolt be a külföldi befolyás, mentes volt az iszlám betörésétől, és ezért jellegzetességei valószínűleg Afrikában egyedülálló mértékben őrizték meg az eredeti hagyományos tartalmat és formákat.

Magától értetődően a Joruba birodalmak elnevezései a városi központoktól származnak: Ilé – Ifé, Bénin, Oyo, Ilorin, Ábeokuta. A városok történelmi fejlődésük során laza „konföderációs" (a „Joruba Commonwealth" – így nevezi Wale Ademoyega[33]), vagy sajátos hűbéri viszonyban álltak. A városállamok nagysága változó (Bénin városállam hosszú ideig több mint kétszáz helységre, egészen az óceáni telepítésekig terjedt ki.)

A szájhagyomány szerint a jorubák északkeletről – az iszlám nyomására telepedtek le a Bénus folyó völgyében, valószínűleg a VIII. században. „Oduduma – a hagyomány szerint Joruba vezére – alakította az első telepítéseket. Ifé városa a IX—X. század során létesült. Királyaik az „Oni címet viselték, Benin királyai az „Oba", Oyo uralkodói az „Alafin" tisztség hordozói.

Az Ifé civilizáció nyomaira először Frobenius bukkant 1910-ben. Egy látogatása alkalmával az akkori „Oni" palotájában gyönyörű szép bronz fejre figyelt fel.[34] Ez volt az utólag világhírűvé vált „Ifé bronzok" előfutára. Házépítési munkálatok közben, 1938-ban nem kevesebb, mint 17 db. különböző bronzfigurát találtak. Később, 1957-ben talajegyengetéskor – szövetkezeti raktár építése alkalmával – újabb hét gyönyörűszép figurára akadtak. Egyikük, kb. 23 cm magas, az „Oni" (királyt) ábrázoló szobrocska. Mindezek a bronzfigurák ma Ifé város muzeumának kincstárához tartoznak. A régészek egyhangú megállapítása szerint a XIII. század elejéről származnak. Ifé bronz és égetett agyag figurái a „klasszikus" – szépség mintaképei – a művészettörténészek értékelései szerint.

A bronz-művészet

A bronzfigurák az un. „á cire perdue" technológiával készültek. Mint azt francia elnevezése is mutatja, az „elveszett viasz" öntési módszernél a forma-minta viaszból készül, s egyszeri öntésnél kiolvad. Az agyagmagra megfelelő vastagságú viaszt húznak (a Joruba Ifé-Bénin művészei méhviaszt használtak). A viaszt alakítják – mintázzák a szobrász tetszése szerint. A két viasz mintára (szoborra) kerül az agyag burkolat. Ebben a burkolatban két nyilás van. A fentin keresztül öntik be a forró fémoldatot az alsón keresztül pedig távozik a felolvadt viasz. A fém lehülése után leszedik a külső agyagpalástot, kiveszik az öntvényből az agyagmagot. Ezután tisztítják, fényesítik – gravírozzák a kész öntvényt. A Joruba szobrász

öntőmesterek ötvözete 70—90% rezet, 3—20% ónt, 2—13% ólmot tartalmaz.

Ez a munkamódszer ismert volt már Óegyiptomban is, Európában is alkalmazták egészen a XIX. századig, ismerték Amerika őslakói is – de az Ifé és főleg a Bénini – két századdal később keletkezett bronzművek – műszaki kivitele, minősége, tisztasága – a világon egyedülálló és abból az időből sehol sem lelhető tökéletességet bizonyítanak.

Ez a meglepő tökéletesség az európaiak hitetlen csodálkozására, és egész sor fantasztikus feltevésre nyújtott alkalmat. Egyesek szerint a Jorub ősök Óegyiptomból hozott tapasztalataikat fejlesztették tovább. Frobenius az eltűnt „Atlantisz" földrész művészetének a befolyását kereste Ifé – Béninben (!?), mások szerint a portugál hajósok telepítették át Indiából vagy Európából a bronzöntés technológiáját (jóval a portugálok jövetele előtt Ifé-Béninben ismert volt már ez a munkamódszer, fejlett volt a bronzművészet! Sőt technikája nívósabb, stílusa pedig eltérő a korabeli európai, portugál vagy indiai bronzöntvényektől). Nincs kizárva, hogy az afrikai népvándorlások során került valóban Óegyiptomból a Joruba államokba a bronzöntés kezdetleges tapasztalata. Talán ezt fejlesztették, tökéletesítették a Joruba mesterek? Bizonyossággal azonban ez sem állítható. Ezzel szemben, viszont – világos, hogy a kő- (bronz – ?) és vaskor határválasztó korban virágzó „Nok-kultúra" terrakotta figurái emlékeztetnek a későbbi Joruba művészetre. Davidson a Nok-Ifé-Bénin művészetről számol be. „Az Ifé szobrászat a Nok művészet rokon leszármazottja, habár hiányzik az időrendből egy összekötő láncszem"[35]. A két művészet összefüggése szembetűnő, habár lényeges stíluskülönbségek figyelhetők meg. A Nok- és Ifé szobrok egy része teljes testalkatot ábrázol, és mindkét művészet hasonló testrészarányokat ápolt. A fej a test egy harmadát vagy negyedét teszi ki. Ez az ismert hagyományos animista hitből ered – a fej az életerő székhelye, ezt hangsúlyozza a művész. A törzs és a végtagok ezért sokkal kisebb figyelmet érdemelnek. (Ebből fejlődött ki valószínűleg a „primitív" művészet – absztrakt – fantasztikus stílusa – elhagyagolva, elhagyva a művészi kifejezésben a lényegtelent és csak a művész szempontjából lényegesnek tartottakra összpontosítva a figyelmet.) A Nok-Ifé-Bénin szobrászat azonban még nem fantasztikus, absztrakt művészet. Sőt a realista portréábrázolást figyelhetjük meg. Az Ifé-Bénin szobrászat a Nok művészettől erősen kihangsúlyozott reprezentatív stílusával is különbözik. Ez érthető, a Nok művészet egy osztálymentes kultúra terméke. A sokszor, kimondottan arcképszerű Ifé-Bénin művek egy sokrétű, fejlett osztálytársadalom uralkodóit örökítik meg. Udvar-művész jellege kétségtelen a királyi szertartás jegyeit viseli magán. A bronzöntés egyébként királyi kiváltság volt Béninben. Érdekes a Joruba művészet változatos stílusa, kifejező modora. Abiriben 1959-ben feltárt sírban nagyszámú terrakotta szobrocskát leltek. Némelyik reális – némelyik azonban teljesen eltérő stílusú! A figurák többsége emberi alakokat, az egyik egy kost, másik egy gyűrűző kígyót ábrázol. Találtak itt még kúp alakú tárgyakat, gorom-

bán alakított emberi vonalakkal. Nem valószínű, hogy egyes művészek magasabb, illetve alacsonyabb képzettségű műveivel találkozunk. Valószínűbbnek tűnik, hogy különböző művészi „irányokról" van szó, illetve különböző vallási elgondolások vagy célok számára készültek. A reális, élethű figurák az uralkodó személyek egyéni művészi másai, az absztrakciókra emlékeztető szobrocskák az ősök kultuszát vagy a mágikus erőket kifejező hit jegyeit viselik.

Ifé történelme hiányos, írott források nem léteznek. Kizárólag a szóbeli hagyományokon és régészeten alapul. Fénykorát a XII. században érte el. Ifé hatalma centrifugálisan ható hullámok kiindulópontja, és a Joruba államok és uralkodók sorát hívta életre. Hatalma és civilizációja a XIII—XIV. század során Bénin városállamba folytatódott. A XV. században a város nagy terület felett uralkodott. Egy időben köztársaságnak megfelelő rendszerű, később fejlett monarchikus az államszervezete. Kereskedelme, művészete csodálatba ejtette az első portugál látogatóját (1486-ban J. Alfonso D'Aveiro)[36]. Béninben ekkor „Oba" Ewuare, a „Nagy" uralkodott.

Bénin továbbfejlesztette és a tökéletességig vitte Ifé örökségét. Ez nemcsak a bronz szobrászatra vonatkozik, hanem az elefántcsont-faragásra is. Termékeik változatosabbak, magasabb stílusról és szépérzékről tanúskodnak. Bénin királyai az Obak, hatékony, központilag irányított államapparátussal rendelkeztek, az elfoglalt területeket alkirályok irányították, ezek megszabott évi adót fizettek. A bénini hatalom messze keletre (kb. 200 km) a Niger folyón túl terjedt, nyugaton elérte az Atlanti-óceán vizeit. Szépen díszített, négyszögletes bronz edényeket, az ismert „Bini" (benini/ stílusban Kelet-Nigériában, Awka környékén is találtak. Eko (ma Lagos városa) volt Bénin déli, külső őrvára. Bénin városát magas fal övezte, melyen kilenc nagy kapu volt. Jól szervezett katonaság ellenőrizte területét.[38] Fejlett viszonyaira utal, hogy az úttörés és útvágás meg volt szervezve, és ezáltal jól járható utakkal rendelkezett. Az első európai látogatók ((portugálok, hollandok, angolok) gyorsan felvették a kapcsolatokat Bénin uralkodóival. A portugálok Gwato helységben, kereskedelmi kirendeltséget nyitottak (cca 1490—1520.). Főleg a guineai/„Malaguetta"-t/nagyszemű bors)[39] szállítottak. Ezenkívül a külföldieket főleg még az arany és az elefántcsont érdekelte.

J. Alfonso D'Aveiro második benini látogatása alkalmával (1504) rábeszélte Észigiet, az akkori „Obát" (királyt), hogy vegye fel a kereszténységet. Nyomában portugál hittérítők érkeztek Béninbe, ugyanakkor pedig „Ohenokun" az „Olokun" (Joruba főistenség – az életerő jelképezője) főpapja, Portugáliába utazott. Katolikus templom is épült Béninben, és a Portugál befolyás évtizedekig érezhető volt. A két fél viszonyára jellemző, hogy Észigie, 1540-ben tisztelete jeléül bronzból készült feszületet küldött Emánuel portugál uralkodónak. A portugál befolyás azonban lassanként csökkent, helyt adva a holland, majd angol kereskedők mind sűrűbb látogatásainak. Az angolok nagy becsben tartották Bénint, ezt jegyzi az „Encyclopaedia Britannica" is: „Az európaiak a XVII. században

csak, mint Nagy Bénin ismerik"[40]. Az angolok elismerése és lelkesedése nem volt alaptalan.

Bénin, egyik korai látogatója és üzletfele, James Welsh, angol hajóskapitány, 1589-ben bőséges és nagyon értékes áruval kötött ki Londonban: aranyon és mézgagumin kívül, 589 zsák guineai bors, 150 elefántcsont agyar, 32 hordó pálmaolajat rakott ki a Themze parti kikötőben.[41] Cserébe az angolok vas-, rézrudat és bénini hagyományos mesterségek nyersanyagát, alkoholt, lőfegyvereket, muníciót, gyapjú- és pamutszövetet hoztak a városba. Eleinte az üzlet árucsere kereskedelem volt, később sajnos az összes áruk közös értéknevezője – a rabszolga lett.

Bénin önállóságát 1892. március 26-án az angolokkal kötött egyezmény értelmében veszíti el. Pár év múlva, 1897. február 19-én megszállja az angol katonaság. Davidson[42], hivatkozva Dierich – Ruyters Pieter Marees (1602) és az itt is már említett Olfert Dopper (1668) útijegyzeteire, plasztikusan mutatja be a bénini körülményeket a XVI—XVII. században. Az európai befolyás – akkor még alig volt érezhető. Ezek szerint Benin városa: „... hatalmas, a kövezetlen nyílegyenes főutca hat vagy nyolcszor olyan széles, mint a Warnestraat Amszterdamban, és közvetlen a központba vezet. A városkaputól negyedórai gyaloglás után sem tudtam az utca végét megpillantani... a házak egymás mellett sorakoznak – akárcsak nálunk Hollandiában. A tekintélyes királyi épülettömb udvara, oszlopos folyosói sok férőhelyet rejtenek, ezeket mindenhol őrök védik. Az udvarból – további udvarok nyílnak, minden kapu mögött újabb kapu tűnik fel... a királyi palotatömb olyan nagy, mint Haarlem és magas fal övezi. Az oszlopos folyosók pompásak, akárcsak az amszterdami börze épületében, fa és bronzlapok ékesítik. Ezeken bénini motívumok és győzelmek vannak illusztrálva, gondosan ápolják őket."

A benini udvari „Ihama-Ihagbe" a hivatalos hódolók, a történelmi hagyományokat őrző mesemondás „történészei" a múltról szóló – valóság lényege köré szőtt regéikhez ezekről a fa-, bronzlapokra faragott díszítésekről merítették, „levéltári forrásaikat". – Erre a szájhagyományra alapozta különben Jacog Egharevba, Bénin történetéről írt, elismert munkáját. A történészek ma sem hanyagolhatják művét. Egharevba adatainak javát a későbbi holland írott források is igazolják. Hihetetlennek tűnik, de előttünk fekszik Egharevba munkája – szinte kizárólag szájhagyományon alapszik. Függelékében az 1170 évektől a bini uralkodók, események teljes kronológiáját nyújtja!

A bénini állam társadalmi és történelmi fejlődésével nem foglalkozhatunk itt részletesebben. A bénini kultúra hatása túl terjed térben és időben a bini birodalom határain. Szobrászati stílusát, öntési módszereit követve számos más Joruba államba jutunk: Oyo, vagy a pár évszázaddal később alakult Ékiti-Parapo konföderációban alkalmazott vasöntést – kovácsolt vasat (jellegzetes madárdíszítések). A Joruba népen kívül másutt később is érezhető a bini civilizáció hatása, pl.: a Baszongák és a dahomeyi vasfiguráknál. Legnagyobb hatását azonban valószínüleg az Ashanti államban az arany-

öntés – aranyszobrászat és ékszerészetben érte el. A későbbi ashanti művészet, a bini kultúra igazi műszaki és művészi renaissance-a.

Béninben készült műremekek fellelhetők számos ismert szépművészeti múzeumban világszerte. Javarészük azonban a berlini „Museum für Völkerkunde" kincstárát ékesítik. Kulturtörténeti értéket jelent az itt levő, XV. sz.-ból származó bronzdombormű, a lándzsát hajító harcossal. Finomszövésű kabátöltözéke, fémsisakja, bambusz pajzsa – érthetően beszél a binik életmódjáról. A „Britich Museum" Londonban őrzi a XVI. vagy a XVII. sz. elejéről származó dobos szobrát. A bini ünnepségeket örökíti meg: bambusz és pálmabort fogyasztottak, a muzsikusok harang-kolompon, (lopó) tök csörgetéssel, elefántcsont trombitával, dobbal kísérték a táncosokat. Tök edényben tartották a kola mogyorót, ezt a binik előszeretettel fogyasztották, ismert serkentő hatása végett. Szintén a londoni múzeumban van egy XVI. sz.-ban készült dombormű, selyemkötélen hintázó akrobatát ábrázol. Az íjjal lesben álló vadászfigura, szintén a XVI. századból származik, és ez is Londonban gyönyörködteti a múzeum látogatóit. A bénini bronz szobrászat megrendítően komoly benyomást keltő fejszobra (az anyakirálynő) a Filadelfiai egyetem muzeumába került.

Három képünk: a Nok kultúra terrakottából készült fej II—I. század, i. e. (Jos múzeum Nigeria), a XIII. században készült Ilé-Ifé bronzöntvény fej (Ifé muzeum, Nigéria) és a XVI. századbeli Bénin bronzfej (Museum of Primitive Arts, New York) alkotásokat mutatja be. Feltűnő a középső (Ilé-Ifé) nagyszerű naturalizmusa. A harmadikat nagy gonddal megmunkált fejdísz és nyaklánc ékesíti. A bénini művészet remekei közé sorolható. A különbségek ellenére, látható a Nok-Ifé-Bénin stílus fejlődése. Nem búcsúzhatunk el az Ifé-Bénin művészettől anélkül, hogy még néhány jellegzetességre ne utaljunk. Szobrászatuk részét, feltételesen „realisztikusnak" nevezzük, az arcokat egyéni vonalaiban fejezi ki – ugyanakkor a harmonikus nemes kifejezés az uralkodó. Jansen elismerését így fejezi ki: „... a klasszikus görög és római művészetre emlékeztet! Biztos realizmusa kifinomult ízlésre mutat. „Alkotása idején a XII. században Európában semmi hasonló jellegű nem található!"[43] Ez a művészet bizonyára eltér a „primitívnek" nevezett földöntúli szellemek absztrakt művészetétől, s mégis az európai értelmezés szerint feltételesen „realistának" nevezett műveken is felismerhető a sajátos, hagyományos animista felfogás hatása. Nem csoda: mindkettő egy gyökérből fakadt.

A keleti partok

Afrika keleti partjain, a gyarmati idők előtt viruló civilizációkról eddig nem volt szó. Kelet és délkelet-Afrika partvidéke, bizonyos mértékben rendhagyó fejlődést mutat. Századok során itt a népvándorlások és a kulturális kölcsönhatások hatékonyabbak, mélyebben érvényesültek, mint Nyugat-Szudan szavannáin, vagy pedig Afrika központi fekvésű részein, ahol az idegen befolyások kevésbé voltak észlelhetők. Itt a keleti partokon

és a közvetlen hátvidéken szintén kialakultak az állami és városi élet számos központjai, az afrikai kultúrák és civilizációk bölcsőivé váltak. A vaskor ide is korán eljutott. Zimbabve (Rhodezia), Mobasza, Kilwa sziget – városállamban és több más központban egy sajátos afrikai-arab („afrikanizált arab" mások szerint pedig „arabizált afrikai") civilizáció bontakozott ki. Ez a kultúra afrikai bantu-szwahili (szuahéli) – arab elemekből tevődött össze. Kultúrák átnövésének, átalakulásának, átfedésének és keveredésének volt színtere és aktív tényezője ez a terület.

Afrika elzárkózottságát, magára utaltságát a múltban – sokat hangsúlyozták. E meggyőződés szerint Afrikával a gyarmatosító európai „felderítés" és „felvilágosítás" előtt szinte kizárólag csak az arabok kerestek és találtak érintkezést. Itt a keleti partokon érintkeztek a fekete emberek más népekkel, civilizációkkal, melyen kívül a középkorban, jóval a portugálok (az első európaiak) érkezése előtt Afrikának valószínűleg más érintkezési pontja nem volt a tengerentúli világgal. A perzsákon kívül az indiaiak egy időben még a kínaiakkal is aránylag fejlett kereskedelmi kapcsolat volt. J. Duffy[44] így számol be arról, mit találtak a portugál hajósok Kelet-Afrika partjain: „Vasco da Gama parancsnoksága alatt 1497 júliusában négy hajóból álló raj hagyta el Liszabon kikötőjét. A következő év március első napjaiban értek Mozambik kikötőjébe, valamivel később Mombaszába ... nem találtak barátságos fogadtatásra, egyedül Malindiben... rendeztek fennséges fogadtatást. Itt Gamának tengeri kalauzt biztosítottak, s ezután áthajózva az Indiai óceánt, Kalkuttába ért." – Tehát ez időben a szuahéli-arab lakosság Malindiben segítette és lehetővé tette Gama további hajózását, így ért el Indiába! Ez azt bizonyítja, hogy Afrika keleti partjai, legalább is Malindi, többé kevésbé rutinszerű összeköttetésben állt Indiával. Gama, különben útjáról készített jelentésében, többek között így írt: „... a szép és elegáns kőházak a piactéren magas kultúráról tanúskodnak, ez összehasonlítható – ha éppenséggel nem kiválóbb a portugál körülményektől". Ez a Gama beszámoló Pate, Malindi, Mombasza, Kilwa, Zanzibar, Pemba stb. helyekre vonatkozik. „Minden helyi fejedelem féltékenyen őrizte városa politikai és kereskedelmi önállóságát. Ez időben egységes keletafrikai nemzetről nem lehet szó, habár időnként az erősebb uralkodott a gyengébb szomszéd felett. „Portugália igyekezett a kezdettől fogva kihasználni a városok egymás közti torzsalkodását, hiszen érdekelve volt itt erős hídfőállást alapozni – , nemcsak indiai utazásai biztosítása végett, hanem maga a kelet-afrikai partvidék mind nagyobb jelentősége végett is. A szuaheli városok torzsalkodásai azonban a portugálok jelenlétével szemben – , mélyen gyökerező egységet takart. E városok társadalmait, Duffy[45] így jellemzi: „A keleti partok civilizációja több mint ezer éves múltra tekintett vissza. A városállamok lakói arab, perzsa és indiai elemek keveréke, de Bantu túlsúllyal. Az egész közösség szigorúan afrikanizált, habár úgy tűnik, hogy a politikai hatalmat javarészt az arab arisztokrácia tartotta kezeiben. Kelet-Afrika, az Indiai-óceán kereskedelmi világának a része volt, és a Szuahéli kereskedők – közvetítőként, virágzó üzleteket bonyolítottak az India és Középkelet – Afrika áruforgalmában. Ázsiából

gyöngy, gyapot, kelme, fémszerszámok cseréltek gazdát az afrikai aranyért, elefántcsontért, viaszért, rabszolgákért."

A keletafrikai városállamok története hiányos. Davidson azonban egy ismeretlen szerző II. vagy III. századból eredő[46] görög nyelvű szövegéből megállapítja, hogy már akkor a keletafrikai kikötőkben: „... sok elefántcsont, orrszarvú – szarvat, teknősbékapáncélt stb. rakodnak." Davidson szerint bizonyos az is, hogy a középkorban, legalább kétízben nagy kínai hajóraj horgonyzott Kelet-Afrika partjain. Ez, az aránylag mozgalmas kereskedelmi életet segítette elő, a város-, (kikötő) államok kultúrájának magas színvonalát eredményezte. „Kilwa szigeti városállam, az akkori idők legszebb és legjobban épített városai közé tartozik" (írja Ibn Batuta, ugyanaz, aki később Mali államról is beszámolt[47]). Neville Chittick angol régész 1961-ben feltárt leletei igazolják ezt. A régészek a kísérteties szépségű királyi palota romjaira bukkantak. Több mint kétszáz helyiséget, oszlopos folyosókat, díszített udvarokat, fürdőszobákat és édesvízű medencéket takart az évszázadokon keresztül kiszáradt fák porrá vált maradéka.

Kilwa uralkodói Afrikában elsőnek verettek pénzt, két különböző értékben. Pedro Alvares Cabral 1500-ban, és utána számos más portugál hajós látogatta Kilwat. Szerintük: „... a házak korallkőből három-négy emeletnyi magasságban épülnek. Sok arany, ezüst, korall, borostyán, gyöngy, ékszer található itt... a fekete lakosok finom gyapot és selyem öltözéket viselnek."

A partvidéki városállamok kereskedelme és gazdaságilag serkentő hatása már korán elérte a háttérben fekvő területeket is. A mai Rhodezia területén alakult a Zimbabvé állam a X. században. Kiemelkedő uralkodója, 1440 körül Mutota király. Tiszteletből nevéről a birodalmat még a „Monomotapa" néven is ismerik. Zimbabvé a XVIII. századig jelentős kereskedelmi és vallási központ volt. Több vazallus állam felett uralkodott, gazdagságának, hatalmának forrása a partvidék felé irányuló aranykivitel. Fővárosának központjában nagy templom és palotatömb emelkedett, 10 méter magas és 240 m hosszú kör alakú fallal. A titokzatos, részleteiben még fel nem kutatott Zimbabvé főváros romjaira először Willi Posselt bukkant, 1868-ban. Véleménye szerint a romok nem voltak egy századnál régebbiek. Eredetüket nem tudta megmagyarázni. Karl Mauch, 1871-ben részletesebben vizsgálta a romokat, és eleinte azt hitte, hogy Sába királynő palotájának, vagy Salamon templomának utánzatára talált! Hihetetlennek tartotta, hogy a feketék, idegen befolyás nélkül ilyen hatalmas építményeket hagytak maguk után. Európai vélemény szerint a kőszegény Afrikában az építészet mindvégig csenevész maradt. Úgy tűnik, hogy az afrikai vallásfilozófia és életfelfogás nem ösztökélt örökbecsű szentélyek, sírok, királyi paloták építésére, Zimbabvé, az itt ott másutt is előforduló romok tanúságaival együtt, úgy látszik kivétel. Ez óvatosságra int. Az Afrikáról szóló általánosító megállapítások sokszor elégtelen dokumentáción alapszanak. Akárhogy is állnak a dolgok Afrika más területein, tény, hogy Zimbabvé építészetére jellemző a kötőanyag nélküli építkezés. Türelmes munkával, pontosan összeillő faragott kődarabokból emelték az épületeket. Zimbabvé

a kőfűzés több módját alkalmazta: a cikk-cakk alakú, egymást feszítő boltozat-kiképzésre emlékeztető építési módot, a sakktábla kockái elhelyezéséhez hasonló –, vagy e kettő kombinációjából álló kőrakási mintát. Érdekes, hogy a főváros romjai között egy aránylag jól megőrzött, Afrikában ritka, köralakú tornyot is találtak. Eredeti rendeltetése mindmáig ismeretlen maradt.

Jegyzetek és irodalom

1 Philip D. Curtin: The Image of Africa, London, 1965.
2 H. W. Janson: Istorija umetnosti, szerbhorvát fordítás, Beograd, 1970, 24. oldal.
3 Enciklopedija likovnih umetnosti, Zagreb, 1965, četvrta sveska, 26. old. címszó: „Primitivna (tradicionalna) umetnost"
4 Idézi: Jean Suret-Canale: Afrique noire, Paris, 1961, 57. oldal.
5 Leo Frobenius – etnológus, antropológus kutató (1873—1938.), afrikai tanulmányokkal foglalkozott, egyes hibás következtetései ellenére, nagy érdemei vannak a hagyományos afrikai művészetek felderítésében.
6 Michael Crowder: The Story of Nigeria, London, 1962, 26. oldal.
7 Idézi: Crowder fenti művének 28. oldalán
8 Basil Davidson: African Kingdoms, az 1972-ben, Reinbek bei Hamburg, német nyelvű fordítás, 18. oldal.
9 W. E. F. Ward: A History of Ghana, London, 1963, 33. oldal.
10 Idézett mű, 61. oldal
11 A „Szudán" elnevezés nem tévesztendő össze a mai Szudán nevet viselő állammal. „Guinea" sem vonatkozik a mai Guinea államra. Mindkettő a nyugatafrikai, a szaharától délre eső térségre vonatkozik. Arab elnevezés „Biled és Sudan" – „a feketék földje". A portugálok Benin, királyai elnevezését – címét az „Oba", hibásan „Ogane" ejtették ki, ennek elváltozott alakja „Guinea", szintén a nyugatafrikai partvidékre vonatkozik.
12 Al Fazari, és Ibn ábd el Hakim már 734-ben említést tesznek „jelentős aranyszállítmányról" a feketék országából. Lásd Suret Canale, i. m. 147. oldal.
13 Idézi B. Davidson nevezett munkája 76. oldalán.
14 Wale Ademoyega: The Federation of Nigeria, London, 1962, 61. oldal
15 Davidson, 92. oldal
16 Suret Canale, 151. oldal
17 Ibn Batuta (1325—1354) útjairól szóló beszámolója, rövidített kiadás, Budapest, 1964.
18 Ibn Houkalt, Davidson idézi, 79. old.
19 Davidson, 83. old. és Suret Canale 155, old.
20 Leo Africanus valódi neve Hassan Ibn Muhammad, Spanyolországba került arab nemes, X. Leo pápa megbízásából (afrikai útjáról visszatérőben a Földközi-tengeren, katolikus kalózok ejtették foglyul – a pápa elé kerülve, annak személyesen számolt be, így értesült először részletesen és közvetlenül szemtanútól, a katolikus világ a Szaharán túl, délre eső birodalmakról) jelentéseit először 1526-ban olaszul – de arab betűkkel, később 1550-ben Givanni Battista Ramusio fordításában tiszta olasz nyelven, 1600-ban a jelentés angol változata is elkészült. Philip D. Curtin szerint (10—11. old). Leo Africanus műve volt az első fekete Afrikáról szóló írott beszámoló, amellyel a nyugati világ megismerkedett. A korábbi

keletű leírások csak sokkal később érték meg fordításaikat. Ibn Houkal, Ibn Battuta, művei habár arab körökben, kéziratban ismertek voltak már a X. és XII. században, csak az újkorban jelentek meg európai nyelveken. Africanus művét megelőzően, Nyugat-Európa csak az arabokon keresztül, szóbeszéd útján nyert ismeretekkel rendelkezett. Az ,,írott" okmányok körébe tartozik ugyan az 1375-ben Abraham Cresques által Mallorca szigetén készült térkép, ,,az ismeretlen földrész" térképet, Abraham Cresques valószínűleg zsidó társai információi alapján készítette (Davidson, 88. old.) Luis del Marmol Carvajal spanyol nyelvű írása arab források alapján 1571-ben jelent meg.

21 Suret Canale, nevezett munkája, 161. oldal.

22 Crowder, 33. oldal.

23 Idézett mű. 99—108. old.

24 Teophile Obenga: Afrique centrale précoloniale, documents d'histoire vivante, Paris, 1974.

25 Cavazzi P. történelme, francia fordítás olaszból, Paris, 1732, Obenga okmánytára, 15. old.

26 Gio. Francesco Romano 1648, Obenga idézett okmánytára, 30. old.

27 O. Dapper: Description de l'Afrique, Amsterdam 1686, beszámolóját nagy becsben tartják az afrikanisták, itt Obenga okmánytára szerint, 25. old.

28 Filippo Pigafetta és Duarto Lopes, 1591, Obenga 35. oldal.

29 O. Dapper, 1686, Obenga 44. oldal.

30 Egy amszterdami rőf = 0,68781 m

31 Egy amsterdami tenyér (lab?) = 0,247 – 0,298. m

32 Egy amsterdami font = 0,494 kg,

33 I. m. 49. oldal.

34 A Fajana: Nigeria and her Neighbours, Lagos, 1964, 34. oldal.

35 Davidson, i. m. 35. old.

36 Crowder, i. m. 57. old.

37 Ademoyega, i. m. 50—51. old.

38 Crowder i. m. 57. oldal.

39 James Duffy: Portugal in Africa, London, 1962, 35. oldal.

40 Idezzi Jacob Egharevba: A short History of Benin, Ibadan, 1960, 28. old.

41 Ademoyega, i. m. 71 old. es Crowder i. m. 66. old.

42 I. m. 104. old.

43 I. m. 29. old.

44 I. m. 75. old.

45 I. m., 45. old.

46 I. m., 96. old.

47 I. m., 93. old.